

VERDAGUER I MARAGALL: ANOTACIONS PER A UN TREBALL COMPARATIU

Noves aproximacions a la relació entre els dos poetes, que gairebé no es van tractar personalment i que van fer aportacions força diferents a la cultura catalana.

IGNASI MORETA

El centenari de la mort de Jacint Verdaguer ha donat lloc a noves aproximacions a la relació del poeta amb artistes i intel·lectuals de la seva època. A més de la vinculació amb Gaudí s'ha explorat a fons la relació amb Joan Maragall, mort només nou anys després de Verdaguer. Un i altre, però, gairebé no es van tractar personalment i les seves aportacions a la cultura catalana són, a més, força diferents.

La literatura ja existeix: el que fan els crítics, els assagistes, els estudiosos, els professors, els acadèmics i altres personatges per l'estil és ordenar-la, comparar-la, estudiar-la, valorar-la, subratllar-la, divulgar-la... En una paraula: comprendre-la. I, en aquest intent de comprensió de la literatura generada per una llengua i una cultura, la comparació pot esdevenir una eina útil i, fins i tot, necessària. Cadagi popular diu que les compara-

cions són odioses. Probablement. Però es fa impossible qualsevol esforç de comprensió d'una realitat complexa que no passi per la comparació. Estudiar és, sens dubte, comparar.

Aquest article vol ser un intent de comparació de les dues veus poètiques més sòlides del tombant del segle XIX i de l'inici del XX a Catalunya. Intent que es proposa, sobretot, assolir una doble comprensió: per una banda, pretén acostar-se a la forma com Maragall va comprendre la figura de Verdaguer; per l'altra, té per objectiu comparar tres aspectes de les dues figures que ens permetin de posar-les en contrast.

Aquest exercici és deutor de converses —orals o escrites— que he tingut l'oportunitat de mantenir amb diverses persones: Sam Abrams, Joan Bada, Eduard Cairó, Isidor Cònsul, Narcís Garolera, Miquel M. Gibert, Lluís Quintana Trias, Josep M. Solà i Camps, Dolça Tormo i M. Àngels Verdaguer. Algunes d'aquestes perso-

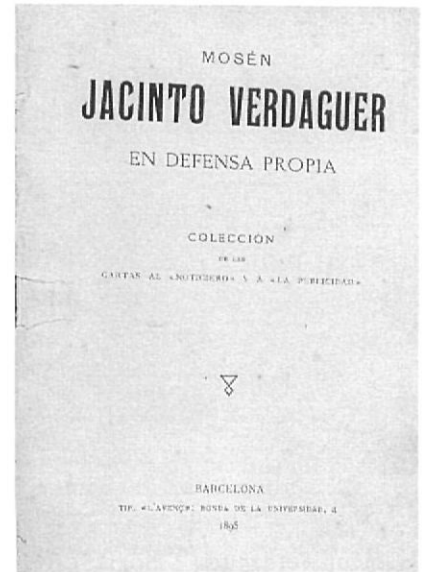
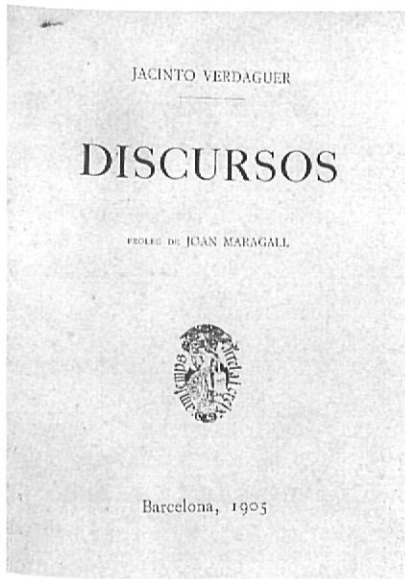
nes han tingut l'amabilitat de llegir esborranys previs d'aquest article i de fer-me'n oportunes observacions. A tots ells els expresso, doncs, el meu agraïment pel temps que generosament m'han dedicat. Naturalment, dels errors i desencerts del text, així com dels seus aspectes polèmics, me'n considero únic responsable. Faig constar, finalment, el molt que aquest treball deu a l'encoratjament constant i incondicional d'Inès Castel-Branco, víctima de la meua dèria verdagueriana passatgera i del meu perseverant entusiasme maragallista.

EL VERDAGUER DE MARAGALL TRES APROXIMACIONS SIMULTÀNIES

La relació Verdaguer-Maragall ha estat objecte, durant l'any 2002, de tres aproximacions simultànies d'un gran interès: un opuscle, un llibre i una exposició.(1)

L'opuscle, titulat *Verdaguer vist per Maragall*, és obra de M. Àngels

derà obligat. Dir que Verdaguier fou un "pagès", un "bon sacerdot", un poeta com pocs n'hi ha hagut en el nostre país, és massa obvi perquè tingui la més lleu importància. Sobre el cas Verdaguier, que Maragall seguí de prop i que considerà un dels fenòmens més extraordinaris ocorreguts en el seu temps, en aquest país, no n'escribí ni una sola paraula. Res. Ni un borral». (5) Al manuscrit exhumat per Anna M. Blasco *La véritable vida de don Joan Maragall*, primera versió del llibre *El meu don Joan Maragall*, Pijoan escriu: «En Maragall no tenia una completa admiració per en Verdaguier, la seva aparent facilitat d'escriurer versos l'amohinaba». (6)

Maragall, com a respectable ciutadà del seu temps, participà activament en els homenatges a Verdaguier, com recullen M. Àngels Verdaguier i Isidor Cònsul (7), però això vol dir ben poca cosa tenint en compte que en els seus últims anys Maragall era un personatge amb qui tothom volia comptar quan s'havia de fer alguna cosa important a Catalunya. (8) I Maragall, com a ciutadà i poeta, no es podia negar a honorar la memòria de Verdaguier: no era dels que senten la necessitat de

carregar contra la generació anterior per afirmar-se ells mateixos.

Pijoan diu, a la confiança a Pla extractada més amunt, que —segons Maragall— Verdaguier era un «pagès» i un «bon sacerdot». A «Mossèn Jacinto Verdaguier excursionista», (9) Maragall remarca efectivament l'origen rural de Verdaguier i ho fa amb una gran insistència: «Encara que de temps transplantat a ciutat i fins a la vida social més refinada, se veu que en ell sempre hi restà al fons l'home del camp, el familiar de la natura». Poc més avall, després de parlar dels pagesos, diu: «Ell és un d'ells». I encara, una mica més avall, llegim: «Com bon pagès, lo que més impressió li fa és veure molta terra d'un plegat». En canvi, quan Verdaguier visita ciutats estrangeres es fixa en els detalls i no en el conjunt i aquesta és, per a Maragall, precisament «la visió pagesa de la ciutat». Tot seguit, Maragall subratlla el fet que Verdaguier visités escandalitzat ciutats no catòliques i sembla riure's, irònic, de l'escàndol que provocaven a Verdaguier: «la major part de les ciutats que visita no són catòliques; i com se'n dol, el bon capellà! I com anatematitza l'heretgia! I com s'aviva la seva

devoció enmig dels infidels!». Més avall encara, Maragall conclou: Verdaguier és «un bon capellà fonamentalment pagès i altament poeta que sent la natura més èpica que no pas líricament». (10). A l'article «El monument a Verdaguier», (11) Maragall expressa el que més valora del poeta de Folgueroles i el que pot considerar-se discutible de la seva aportació. El que més valora és haver fet del català una llengua viva, sense la divisió entre la llengua acadèmica i el català «que ara es parla». «Aquest és el gran deute de Catalunya a n'en Verdaguier, aquesta la glòria gran del poeta. Per lo demás de les seves obres poden ésser analitzades en quant a sentiment de vida, en quant a concepció general del món, en quant a visió més o menys fonda de la realitat, en quant a expressió artística personal; i en aquests anàlisis hi cap posar-lo més o menys enlaire, comparar-lo amb altres poetes d'aquí o de fora, discutir-lo, donar-li una estimació proporcionada». I aquí és on Maragall s'atura i calla: la relació literatura-vida, l'ideari, la profunditat de la visió de la realitat i l'originalitat en l'expressió són aspectes relatius a Verdaguier sobre els quals Maragall diu

que es pot discutir però ell no s'hi pronuncia perquè, possiblement, si ho fes amb sinceritat hauria de manifestar una valoració no sempre elogiosa. Aquests són també els silencis de Maragall.

Tot plegat fa difícil de creure que Maragall admirés sincerament i plenament Verdaguier. L'elogia, certament, i fins i tot diu, en relació al drama, que a un home com ell no se'l podia jutjar com a qualsevol, un raonament típicament maragallià (coherent amb el seu –diguem-ho així– «elitisme nietzschia»). Però el que és realment significatiu és constatar com, tot i que Maragall tenia fàcil accés a la premsa durant els anys del drama, no va aixecar ni una sola veu per defensar Verdaguier. Maragall ressenya *Sant Francesc* i *Flors del Calvari*, però poc abans o poc després de *Sant Francesc* s'havia publicat *En defensa pròpia* i d'aquest volum Maragall no en diu absolutament res (ni tan sols se'n conserva cap exemplar a la biblioteca de Maragall).

Arribats aquí, el testimoni de Pijoan se'ns torna, crec, ben plausible: Maragall podria, efectivament, pensar que en el drama Verdaguier s'equivoca, però essent com és prefe-reix callar i fer els elogis estereotipats sense sortir-se del guió per no carregar contra una figura que el precedeix i a qui creu que ha de respectar. Maragall valora enormement que Verdaguier fos «el restaurador del nostre verb» i fa una acurada lectura de la seva obra literària, tant a les ressenyes d'alguns dels seus darrers llibres com als escrits que li dedicà després de la seva mort. Però no va més enllà: per a Maragall, Verdaguier és fona-

mentalment un pagès, un home del camp. Està, doncs, ben a prop del Riba que titlla Verdaguier de «rústic genial».(12) En els seus elogis hi ha moltes reserves i una certa ironia, velats sempre –reserves i ironia– per una pàtina de respecte i d'aparent admiració. Tormo i Abrams ho resumeixen, doncs, admirablement: paraules i silencis.

UN EXERCICI COMPARATIU

Deixant de banda ja l'opinió que Maragall pogués tenir de Verdaguier, si tractem de comparar les dues figures cal que ens fixem en alguns dels aspectes concrets de totes dues personalitats per tal de veure'n els punts de convergència i de divergència. Amb aquesta metodologia es podria fer un ambiciós treball comparatiu. Em limitaré, però, a posar en relleu alguns elements que permetin de realitzar la comparació en relació a la consciència artística d'un i altre i en relació a l'ideari que defensen; finalment, faré una incursió en la diferent relació que tots dos autors mantenen amb la realitat del mal.

L'ESCRITOR-ARTISTA

I L'ESCRITOR-INTEL·LECTUAL

Verdaguier és molt més escriptor que Maragall, en el sentit que se sent escriptor, se sent poeta, vol fer una obra literària sòlida i emprèn projectes literaris d'una gran ambició. Maragall hagués estat incapaç de projectar una obra com *L'Atlàntida*; no se li hagués ni ocorregut i, possiblement, no tenia les aptituds literàries necessàries per a emprendre una obra

de caràcter monumental. Maragall, malgrat sentir-se poeta, no té la mateixa consciència d'escriptor de Verdaguier però en canvi té la consciència del que avui en diem un intel·lectual. Maragall se sent un home de lletres del seu temps que ha de saber una mica de tot i opinar públicament sobre els temes més diversos en diàleg amb els altres homes de lletres del seu país, d'Espanya i del món en general. S'ha parlat molt de la modernitat de Verdaguier i la seva relació amb la premsa ha servit per justificar-la. Però la relació de Verdaguier amb la premsa no és una prova de la seva modernitat perquè acudeix als mitjans de comunicació amb motiu de campanyes concretes (el Mil·lenari de Montserrat, el Centenari de sant Francesc o la defensa de si mateix) o per enviar-hi poemes i textos circumstancials, sovint pietosos o de tipus excursionista i de viatges. Verdaguier seria modern si, a la premsa, parlés de l'actualitat i dels problemes més diversos des de l'actitud d'un home de cultura que sap què passa al món i hi aporta la seva visió. Això és el que fa Maragall, no Verdaguier. I, en aquest sentit, podem dir que Verdaguier és un escriptor però Maragall és un intel·lectual.

Jaume Lorés considera Maragall un «intel·lectual catòlic» *avant la letre*.(13) Lluís Quintana Trias hi veu un dels primers intel·lectuals que apareixen a Espanya.(14) L'obra col·lectiva *Els intel·lectuals i el poder a Catalunya* defineix Maragall com «la figura més representativa en l'àmbit català del nou paper intervencionista que assoleix la figura de l'intel·lectual

Joan Maragall i Jacint Verdaguer dibuixats al carbó per Ramon Casas.

en el món europeu». (15) Sam Abrams, per la seva banda, ha defensat amb un gran èmfasi la modernitat de Maragall en unes línies que, per la seva força i el seu caràcter polèmic, val la pena de reproduir *in extenso*: «El dia de demà, quan la cultura catalana hagi superat les ferides causades pel “*regionalismo bien entendido*” dels llibres de text de literatura durant la postguerra, les actituds neonoucentistes decididament en contra, la inhibició de la gent d'esquerres davant el tema, les *boutades* poètiques i assagístiques de Gabriel Ferrater al respecte, l'absurd purisme de certs sectors de les noves lleves de carnerians i els deliris de la indústria verdagueriana, serem lliures de descobrir una veritat fonamental que ara encara ignorem: la modernitat en literatura en aquest país arrenca amb Joan Maragall (1860-1911). Maragall va treure la poesia, l'assaig, el periodisme, el memorialisme i la traducció literària en llengua catalana del seu encarcament antiquat i els va arrossegar fins a beure de les fonts de la modernitat». (16) Una part de la crítica, doncs, està començant a posar en relleu el paper d'intel·lectual modern exercit per Maragall, tot i que aquest

paper no està encara suficientment explicat i admès.

Pel que fa a Verdaguer, la falta d'idees que li han retret els crítics, encapçalats per Riba, ha estat objecte d'un comentari recent de Narcís Comadira que també val la pena de reproduir extensament: «Acusat com Victor Hugo de no tenir idees —o de tenir les mateixes de tothom— pels professors i crítics intel·lectualistes, cada dia veiem més clar que darrere de la poesia de Verdaguer, potser a vegades velat per la maquinària verbal de l'època, però ja sense vels darrere dels seus últims poemes més personals, hi ha el batec poderós d'un esperit que connecta plenament [...] amb l'Esperit Universal de la Poesia. L'estètica no és qüestió d'ideologies, sinó de sensacions, de percepció, de domini de la llengua i de talent formal. Percepció i sensacions que en Verdaguer sempre són autèntiques, que sap vehicular amb sorprenent precisió en la llengua del seu poble que en resulta regenerada precisament per l'autenticitat d'aquesta percepció i sensacions». (17)

No sé si és possible fer compatibles les paraules de Comadira sobre Verdaguer amb les d'Abrams sobre

Maragall. En tot cas, el que en podem extreure és que Verdaguer ha de ser valorat especialment pel que té d'artista, en un sentit gairebé plàstic del terme, mentre que Maragall ha de ser valorat per la seva actitud intel·lectual.

EL POETA-SACERDOT I EL PENSADOR CATÒLIC

Si Verdaguer i Maragall es distingeixen en alguna cosa és en l'ideari religiós que defensen un i altre. Tots dos són catòlics practicants: un com a sacerdot i l'altre com a laic. Tots dos mantenen estretes relacions amb la jerarquia eclesiàstica de l'època, especialment amb els eclesiàstics del grup que hom ha anomenat *vigatanisme* (Collell, Morgades, Torras i Bages ...). I tots dos es van distanciar de la jerarquia eclesiàstica. Però ho van fer de forma molt diferent. Verdaguer es va distanciar dels jerarques de l'Església catalana per una qüestió que es pot considerar disciplinària: a Verdaguer se l'allunya de Barcelona perquè la seva manera d'actuar no agrada (s'endeuta, freqüenta grups de visionaris i exorcistes, practica la caritat de forma extrema...). És cert

Verdaguer (segon per la dreta a la filera de dalt) durant una estada a l'illa de Mallorca.

Última fotografia de Verdaguer a Barcelona, l'any 1902.

que en el conflicte Verdaguer-Mor-gades hi ha més que un simple afer de sagristies: hi ha concepcions pastorals enfrontades, hi ha per part de Verdaguer una decisió d'allunyar-se dels rics i acostar-se als pobres, hi ha l'opció per unes formes de vida més fidels a l'evangeli... Però el distanciament de Verdaguer respecte a l'Església de la seva època no va més enllà: Verdaguer no qüestiona en cap moment l'ideari catòlic heretat sinó que s'hi manté fidel tota la vida. És més: al moment de la crisi exalta les idees catòliques dominants amb més força que mai. La negació de la vida present, amb exaltació del sofriment inclosa, per tal de guanyar-se el cel és present a tota l'obra de Verdaguer i s'aguditza precisament a *Flors del Calvari*, el recull poètic escrit en plena crisi.(18)

El distanciament entre Maragall i el catolicisme de la seva època fou menys sorollós, no va comportar tensions personals importants, no se'n va parlar al carrer ni a la premsa... Es tractava, però, d'un distanciament molt més incisiu i profund perquè no era disciplinari sinó ideològic. Maragall pensava de manera diferent al que l'ortodòxia de l'època defensava.

En un dels seus darrers articles, Maragall polemitzava directament amb el magisteri eclesiàstic: «no se nos ha explicado bien [...] esa contraposición entre Dios y el mundo».(19) Maragall no ho diu, però és evident que un dels que no ho ha explicat bé és Verdaguer. El poeta de Folgueroles es va passar la vida negant la terra per exaltar el cel. Maragall va tenir com a objectiu de la seva vida, segons confessió pròpia, fer del cel i la terra una sola realitat.

El «joc de miralls» d'Isidor Cònsul ens proposa llegir el *Sum vermís* verdaguerià al costat del *Cant espiritual* de Maragall. El contrast no pot ser més gran. Verdaguer demana menyspreus i per això se sent un cuc. Allò terrenal és el que més pot contribuir a sentir-se menyspreable. Per a Maragall, en canvi, allò terrenal és el més meravellós que existeix i no entén que hi hagi d'haver una altra realitat millor.

Hi ha un poema de Maragall de 1896 que, curiosament, ha passat força desapercbut per la crítica i que es troba també a les antípodes del pensament subjacent al *Sum vermís* verdaguerià. Em refereixo a *Dimecres de cendra*, poema que Maragall va incloure

al recull *Visions & Cants* (1900).(20) El poeta es dirigeix «A una noia» —com diu al subtítol—, a la qual demana que no enteli amb *mementos* el seu front rosat i pur, que ha estat fet «per uns altres esblaims —que no són pols ni cendra». *Memento* és la primera paraula de la frase que el dia d'inici de la quaresma els sacerdots pronuncien en llatí en imposar la cendra sobre el front dels fidels: *Memento, homo, qui pulvis es, et in pulverem reverteris*. Maragall no vol que a la noia, «patró de joventut», el sacerdot li recordi la seva condició mortal i finita.(21). Verdaguer, en canvi, escriu al poema *Recordat que ets pols*, recollit a *Càntics*: «Si el viure t'és dolç / demà moriràs: / Recordat que ets pols, / i en pols tornaràs.»(22) Verdaguer podria ser, doncs, el sacerdot que Maragall recomana de no escoltar.

El que més distancia Verdaguer de Maragall és, possiblement, el seu pensament religiós. I, en estudiar aquesta distància, no ens podem deixar enganyar per les afirmacions del mateix Maragall respecte a Verdaguer. Així, a la ressenya que va escriure de *Santa Eulària*, Maragall acabava amb aquestes paraules: «Dios conserve mucho tiempo al

Dibuix d'Antoni Vilanova publicat a *La Lluminera de Nova York*, l'any 1878.

Jacint Verdaguer (2) i Jaume Collell (3), darrera el bisbe de Vic, Josep Morgades, l'any 1927

poeta en esta patria terrenal, para hacernos vislumbrar la eterna a la luz de su poesía».(23) I a la ressenya de *Flors de Maria*, escrita quan Verdaguer es trobava en «su lecho de enfermedad y tristeza», Maragall escriu: «Mosén Jacinto Verdaguer ve el cielo a través de la tierra, y por esto la alegría de su canto es solamente templada por la tristeza de su enfermedad, y sigue imperturbable más allá, donde toda tristeza se resuelve en una alegría que no es carcajada y que, por tanto, no está sujeta a la salud de los músculos que ríen».(24) Frases com aquestes ens podrien fer pensar en una comunió d'idees entre Verdaguer i Maragall en matèria de religió. Però si tenim present l'obra pròpia de Maragall i no aquella on parla de Verdaguer, ens adonarem de seguida de la necessitat de no caure en el parany.

L'EXORCITZACIÓ DEL MAL

El mal va ser un tema que va preocupar els dos escriptors. Tots dos van buscar formes per exorcitzar-lo. Ho van fer, però, de manera molt diferent.

Per a Verdaguer, com per a la teologia catòlica tradicional, existeix

un ésser celest —l'àngel caigut— anomenat de diverses maneres (Satanàs, Lucifer, maligne, diable, dimoni...), que constitueix l'arrel del mal. El mal, doncs, és vist com el resultat de l'acció del diable en el món, que tempta les persones per inclinar-les al pecat i fins i tot aconsegueix de posseir-ne algunes. En conseqüència, una tasca important del sacerdot catòlic ha de ser lluitar contra el diable mitjançant la pràctica dels exorcismes, un rís recomanat pel papa Lleó XIII el 1890 i regulat per l'Església. Riba va explicar que una ànima com la de Verdaguer «no pot sinó a una Idea absoluta de bé i de bondat oposar una Idea absoluta de mal i de malícia: a Déu, el diable. És incapaç de concepcions intermèdies». Riba insisteix en el que anomena l'«hiperbolisme moral» de Verdaguer: «una necessitat de veure cada objecte tot en bo, o tot en gran, o tot en dolent; una incapacitat de matisos mitjans, de representació irònica».(25)

Maragall, en canvi, té davant el mal una actitud més complexa.(26) El mal és per a ell, en primer lloc, un enigma: no comprèn ni el mal ni el malfactor. En un article de 1906 es

pregunta «¿Por qué el mal, Señor, por qué el odio, por qué el estrago innecesario y voluntario? ¿Cómo están hechos por dentro esos hombres que hacen esto?» I, sense trobar la resposta, es veu obligat a invertir la sentència de Terenci: «A mí, hombre, hay algo humano que me es absolutamente extraño, [...] que yo no puedo comprender».(27)

Maragall intenta exorcitzar el mal creant les contrafigures malignes de si mateix en alguns dels personatges que recrea poèticament: el Comte Arnau, el Mal Caçador, Serrallonga i Joan Garí. Amb motiu de la Setmana Tràgica, Maragall ha d'enfrontar-se de nou a l'enigma del mal i el que fa és rebutjar la tesi de Torras i Bages, segons la qual la revolta barcelonina havia estat simplement la lluita de les forces del mal contra les del bé. Per a Maragall és pitjor el mal de les classes dirigents que s'inhibeixen dels problemes que no pas el del terrorista o el revolucionari que lluita per unes idees. La lluita és sempre vista positivament per Maragall, encara que sigui lluita per unes idees equivocades i amb mètodes que comportin el mal. Perquè la lluita és sempre, en definitiva,

expressió de vida i Maragall és, fonamentalment, un vitalista. En lloc de morir per una idea prefereix viure per totes, havia dit. L'actitud contrària a la vida és la inacció, la mort o, en la terminologia maragalliana, el fet d'adormir-se. El gran retret que fa Maragall a la seva classe social és trobar-se adormida.

L'actitud de Verdaguer i Maragall davant el mal és, doncs, molt diferent. Verdaguer creu que el mal a la terra respon a l'acció del diable i el que cal és lluitar contra aquesta figura mitjançant el rís dels exorcismes. El mal social per excel·lència és el de l'anarquisme i el terrorisme, que es pot solucionar amb la caritat dels rics. Maragall veu en el

mal un enigma que el sorprèn i l'inquieta, li costa de donar-hi respostes plausibles i no té receptes clares. El mal social per excel·lència és l'adormiment de la burgesia, que es pot solucionar fent-la despertar del seu son letàrgic.

Ignasi Moreta és llicenciat en humanitats per la UPF

NOTES:

- (1) M. Àngels Verdaguer, *Verdaguer vist per Maragall*, Fundació Joan Maragall i Editorial Claret, Barcelona, 2002; Jacint Verdaguer-Joan Maragall, *Joc de miralls*, pròleg i tria de textos a cura d'Isidor Cònsul, Institut d'Edicions de la Diputació de Barcelona i Editorial Proa, Barcelona, 2002; l'exposició fou comissariada per Dolça Tormo i D. Sam Abrams i exhibida a l'Arxiu Joan Maragall entre el 30 de maig i el 29 de juny del 2002. Els treballs de M. Àngels Verdaguer i Isidor Cònsul van aparèixer al mateix temps, sense cap influència d'un sobre l'altre. L'exposició a l'Arxiu Maragall es va elaborar tenint presents els dos treballs i, en l'acte d'inauguració, fou presentat l'opuscle de M. Àngels Verdaguer.
- (2) Des del punt de vista filològic crec que cal fer tres crítiques a aquesta edició. La primera és el fet que els poemes de Maragall siguin extrets de l'edició d'Enric Bou de l'any 1986 i no de l'edició crítica de Glòria Casals a Joan Maragall, *Poesia. Edició Crítica*, La Magrana, Barcelona, 1998 (amb l'excepció dels poemes pertanyents a *Enllà*, extrets del volum solt d'aquest poemari, publicat per Casals l'any 1989). La segona és el fet que les *Notes autobiogràfiques* de Maragall segueixin encara l'edició mutilada i manipulada que Miquel d'Esplugues va donar a conèixer l'any 1912, sense tenir present el text complet editat per Glòria Casals a Gabriel Maragall, *Joan Maragall: esbós biogràfic*, Edicions 62, Barcelona, 1998, p. 16-38, i a Joan Maragall, «Notes autobiogràfiques dels cinquanta anys», a *Els Marges*, núm. 64, setembre 1999, Barcelona p. 83-94. La tercera és que l'*Elogi de la poesia* sigui extret de les *Obres completes* de la Selecta i no de l'edició crítica de Lluís Quintana Trias a *La veu misteriosa. La teoria literària de Joan Maragall*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996, p. 453-472.
- (3) Eugenio Trias, *El pensament de Joan Maragall. La crisi espiritual de Maragall el 1907*, traducció i pròleg de Jordi Maragall i Noble, Fundació Banco Urquijo i Edicions 62, Barcelona, 1982, p. 29.
- (4) Sobre la biografia que Pla va fer de Maragall, vegeu Glòria Casals, «Per què no dir-ne "intertextualitat"? A propòsit de la biografia de Maragall», a *Serra d'Or*, núm. 450, juny 1997, Barcelona p. 483-484.
- (5) Josep Pla, *Joan Maragall (un assaig)*, Destino, Barcelona, 1984, p. 139.
- (6) Josep Pijoan, *La veritable vida de don Joan Maragall*, fragment transcrit per Anna M. Blasco i Bardas a *Joan Maragall i Josep Pijoan. Edició i estudi de l'epistolari*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1992, p. 571. El text també el reproduceix M. Àngels Verdaguer, *op. cit.*, p. 53-55.
- (7) M. Àngels Verdaguer, *op. cit.*, p. 21-22; Jacint Verdaguer-Joan Maragall, *op. cit.*, p. 23-24.
- (8) Ors ho va explicar agudament a la seva glosa del 9 de juny del 1906, titulada «Encara sobre les catalanes hermoses», recollida a *Glosari 1906-1907*, edició i presentació de Xavier Pla, anotació de Jordi Albertí, Quaderns Crema, Barcelona, 1996, p. 146: «sempre que uns quants s'ajunten per a donar carn de realitat a un propòsit [...] se procuren o bé proven de procurar-se aquest mot d'encoratjament: "Comptem ab en Maragall!"»
- (9) Joan Maragall, *Obres completes*, vol. I, Selecta, Barcelona, 1981, p. 856-890.
- (10) Aquestes paraules confirmen el que diu Glòria Casals dels dos poetes a Joan Maragall, *Poesia. Edició crítica, op. cit.*, p. 142: «La consciència artística de Verdaguer no és la mateixa que la de Maragall. La de Verdaguer és essencialment èpica; la de Maragall és essencialment lírica».
- (11) M. Àngels Verdaguer, *op. cit.*, p. 48-51.
- (12) Carles Riba, «Pròleg a una antologia de Verdaguer», p. 276, a *Obres Completes*, II, *Assaigs crítics*, edició a cura de J. L. Marfany, Edicions 62, Barcelona, 1967, p. 276.
- (13) Jaume Lorés, «Significació cultural de la personalitat de Joan Maragall», p. 21-24, a *Cristianisme i cultura. Acte inaugural de la Fundació Joan Maragall*, Fundació Joan Maragall, Barcelona, 1990.
- (14) Lluís Quintana Trias, *La veu misteriosa, op. cit.*, p. 29-31.
- (15) Jordi Casassas (coord.), *Els intel·lectuals i el poder a Catalunya*, Pòrtic, Barcelona, 1999, p. 185.
- (16) Sam Abrams, *Cants espirituals catalans*, Fundació Joan Maragall i Editorial Claret, Barcelona, 2001, p. 17.
- (17) Narcís Comadira, «Per què Verdaguer?», p. 40 a *Verdaguer. Un geni poètic. Catàleg de l'exposició commemorativa del centenari de la mort de Jacint Verdaguer (1902-2002)*, Biblioteca de Catalunya, Barcelona, 2002.
- (18) He mirat de posar en relleu l'ideari religiós de Verdaguer a «El que l'Església deu a Verdaguer», a *Foc Nou*, núm. 342, octubre 2002, Barcelona p. 28-31.
- (19) Joan Maragall, *Obres completes*, vol. II, Selecta, Barcelona, 1981, p. 765. Vegeu les reflexions d'Eduard Cairó sobre aquest tema a *Maragall i Novalis: poesia i experiència mística*, Fundació Joan Maragall i Editorial Claret, Barcelona, p. 10-17.
- (20) Joan Maragall, *Poesia. Edició crítica, op. cit.*, p. 317.
- (21) Glòria Casals diu que el tema del poema és «la negativa a morir en vida, el rebuig de restriccions i mortificacions que no són altra cosa que ofenses greus a la joia de viure». (Joan Maragall, *Poesia. Edició crítica, op. cit.*, p. 314.)
- (22) Jacint Verdaguer, *Obres completes*, Selecta, Barcelona 1974(5), p. 204.
- (23) Joan Maragall, *Obres completes*, vol. II, *op. cit.*, p. 104.
- (24) *Ibid.*, p. 185.
- (25) Carles Riba, «Pròleg a una antologia de Verdaguer», *loc. cit.*, p. 271-273.
- (26) Segueixo en aquest paràgraf algunes de les idees desenvolupades per Eugenio Trias al seu estudi sobre Maragall esmentat a la nota 3.
- (27) Joan Maragall, *Obres completes*, vol. II, *op. cit.*, p. 739-740.